

ինքը Եւրոպայի կէտը պտտած էր բախտախնդիրներու գունդով մը որ կը թուի թէ ինքզինքնին կը հաստացնէին իբր յատուկ պատգամաւորներ Արեւելի իշխաններուն, Մէհմէտ Բ.ի դէմ օգնութիւն խընդրելու համար. կ'ընկերէր նաև Ֆրա Լոտովիքը Պոլոնեացիին, որ յանձնարարական թուղթեր կը բերէր Պիոս Բ.էն խանդավառած խաչակրութեան:

Բայց կ'երեւի որ Ալիկիէի ստուգիւ Դաւիթ Կոմնենոս կայսրէն պատուիրագոր մ'ուեննայ: Եւ իրապէս անոր անուամբ դաշնադրութիւն մը հաստատեց, որով փորքնտացիներուն կը շնորհուէր, նաև մատոյց, խանութ և սննեակ հրկապտոսի մը համար, ինչ որ դարեւ առաջ վնեւտիկցիներուն և ճննովացիներուն ըրած էին. զիջած էին միանգամայն որ ներմուծման համար հարիւրին լոկ երկու վըճարուի, իսկ արտածութեան՝ ոչինչ:

Հագիւ դաշինքը ստորագրուած՝ ծովու հրկապտոսները փութացին սահմանել որ վաճառականական երկու խոշոր ցոկանաւերէն մին, որոնք մարտ 1ին Լիվոնոյէն կը մեկնէին Արեւելի ծովափանց համար, Տրապիզոն ալ հանդիպի, արգիլելով սակայն տասն օրէն աւելի կենալ — ճննովացիներուն միւս նաւերուն ալ սահմանեալ ժամանակն էր — և «անկից կին գերիներ առնել» ընդ պատժով հարիւր ֆիորին տուգանքի ամէն մէկ գերիի համար: Թերևս փորքնտական նաւերը ժամանակ չունեցան հայ նաւահանգստին հանդիպելու: 1461ին Մեհմէտ Բ. Սկիւի հարաւային բոլոր ափունքը կը զբաւէր, Տրապիզոն ալ մէջը:

Գուցէ առանձնաբար Calimalaի վաճառականները շարունակեցին առուտուրը. դեռ 1470ին անշուշտ հոն կը կատարէր իր վաճառականութիւնը Բանաստեղծին վերոյիշեալ ազգականը, որուն ֆիրմացէ — նաև այս պատճառաւ — խնդարից ընդունելութիւն մ'ըրած էր: Բայց այլևս պաշտօնական յարաբերութիւններ տեղի չունեցան:

Այսպէսով Սկիւին մէջ մարեցան

իտալական հասարակապետութեանց ծովային զօրութիւնները: Բայց իրենց յաշտակն ու հետքերն դեռ դարեւ մնացին:

Խաւերէն լեզուն, ամբողջ եօթնետասներորդ դարուն, թուրք կայսրութեան քրիստոնեայ ազգերու հետ յարաբերութեանց քաղաքագիտական լեզուն եղաւ: Եւ Մեծն Հայաստանի վաճառականական վազմի ճամբայներուն երկայնքով, դեռ այսօր ալ տեղացիք իբր ճննովական կրկրտեն ամբութիւններու և կարաւանատուներու մնացորդները, թէ և թաթար կամ թուրքման ալ ըլլան:

ՆԵՒԼՈՑ ԳՄՔԻԱՆԻ

Թուրք. 2. Կ. Գ.

ՍԱՆՏԱՐԻՆԸ ԳԱՀԻՆ ՎՐԱՅ

Եւան—Շի—Քիս դիմակը վար առաւ: Խորամանկ չինացիին հուսկ թագը ձեռք կը կորզէ, երեք մատնութիւններու մէջէն անցնելէն հտըր: Իր կեանքին պատմութիւնը ամբողջ հիւսուած է գաղտնի մարպիկութիւններէ, դանդաղ փորձերէ, զգուշաւոր ձեռնավարութիւններէ, անուշ ննջութիւններէ, թոյլ երկիւղէ, ցուրտ վրէժինդրութենէ և համբերատար փառասիրութիւններէ: Չինաստան, որ ծածկամիտներու և յապաղիչներու երկիրն է, թերևս չտեսաւ երբեք աւելի որկրամոլ, աւելի լուակաց, աւելի համր և սողոսկող առնետ մը քան այս գիրուկ զինուորական մանտարինը՝ որ հետզհետէ վերանորոգող, պահպանողական, լրտես, կայսերական, հասարակապետական եղաւ, և հիմայ իր ամբամայաղթ մարմինը կը զեւտեղէ Մինկերու և Յինկերու գահին վրայ: Բնդափոխութեան և հակազդեցութեան մարդն եղաւ: Կեղծաւորեալ անգործութեամբ ամէն փոթորկներու վրայ նաւարկեց: Քանի խոշընդոտներու չյաղթեց նա իր երկար կեանքին մէջ: Շատ քիչ անգամ

յայտնապէս անոնց դէմ կուռեցաւ: Գրեթէ միշտ երեւոյթն ունեցաւ համակերպած տեղիք տալու, զինքը ընկնողին և զինքը բարձրացնողին քառութեան անմեղ նախազն ըլլալու, թէ անուշութեամբ յանձն կ'առնու տարագրութիւնը, յոչ կամս' իշխանութիւնը, և ինք իր զոհներուն բարեւոյցն է: Բայց միանգամայն նուրբ որոգայթներ կը նիւթէր, հաստ մատներովը ջուրին տակէն կը գործէր և խարխուլ, կուրցնելու և կործանելու աստիճան թըշնամիներուն կ'օգնէր:

Իր դիւանագիտութիւնն եղաւ յետաձգումը, իր զիջողութիւնը կարծես այլոց նախաձեռնութեան, օտար տէրութեանց կամքին, հարաւի յեղափոխականներուն զաղափարական շարժումներուն կը նպաստէր: Բայց ընդհակառակն մեռած բռն մ'էր որ տակաւ առ տակաւ հակառակորդներուն ճիգերը կը սպառէր: Չինական լեզուն որ անճշտութեան և անհասկնալիութեան, անորոշողութեան և երկդիմութեան լեզուն է, այս դանդաղ անդորր արարողական դիւանագէտին համար թանկագին գործիք մ'էր: Ոչ ոք երբեք զիտցաւ թէ ինչ կ'ուզէր, ինչ կը խորհէր նա: Իր անասանման առաձգականութիւնը զինքը միշտ աւելի վեր բարձրացուցած է, որքան աւելի խոր իյնար: Ներկայիս բարձրութեան զագաթնակէտը հասած է: Նոր թագաւորութիւն մը կը հաստատուի: Չինաստանի մէջ թագաւորութեաններն շուրջ երկուհարիւր յիսուն տարի կը տևեն: Ետոյ կը կործանին: Եւսան-Շի-Քաի ցեղն ալ այդքան երկար պիտի յաջողի՝ Սպազան Արամազդի ծունկերուն վրայ ըլլալէ աւելի, Ճարոնի սպառնալի տիտի ծրագիրներուն մէջ է:

*
**

Բազմեւանց կոճակով մանտարիներուն աստիճանաւորներու մէջ, զինուորական մանտարիներ ստորին կարգ մը կը բռնէր: Չինաստանի մէջ զինուորը վախի, անարգանքի առարկայ է: Ինչպէս առակ մը կ'ը-

սէ. «գէշ երկաթով զամր կը շինուին, իսկ գէշ մարդերով՝ զինուոր»: Երկիր մը, ուր հայրենասիրութիւն չկայ, զինուորը հայրենիքի չի ծառայեր, այլ բռնութեան: Նա ո'չ օրէնք, ո'չ հաւատք ունի: Փաշագործութեան վարձքը միշտ աւարն է: Գլխաւորները իր վրայ չեն կրնար վստահիլ:

Եւրոպայ Չինաստանը երևակայած է միշտ անհուն երկիր մը, ոսկէզօծ և քնէած, ուր դարերու անյիշատակ մթնշաղի մը մէջ, հազարաւոր հարձերու և անհեթեթ կուռքերու միջև քանի մը թագաւորներ կը տրեմն: Բայց ճշմարտութիւնն այս է որ չինական կայսրութեանն աւելի յուզեալ, անհանգստ և խռովեալ երկիր, երբեք գոյութիւն ունեցած չէ: Ամէն տեսակ յեղափոխութիւններ շարունակ զայն տակն ու վրայ ըրած, արիւնոտած և բոցակիւզած են: Երբեմն երբեմն տէրութեան ամենախոր գաւառներէն դուրս կու գային զձձազգաց բախտախնդիր մը, զետահէն մը, անտառի աւազակ մը որ, կը յայտարարէր. «Գերագոյն երկիրքը կայսրէն վերացուց աստուածային պաշտօնը, հիմալ կայսրը ես եմ»: Եւ մէկ կողմանէ կը թալլէր, կը կործանէր, երբ միւս կողմանէ կայսերական զունդերը կը թալլէին ու կը կործանէին: Եւ երբ ապստամբներուն շուկերը և կայսեր բանակները պատերազմի դաշտին մէջ ճակատի կու գային, երբեք չէին յարձակիր: Բանակցութեան կը սկըսէին: Երկու թշնամի զօրավարները կը արցէին ով որ աւելի ստակ և աւելի աւար տար: Արդող ռազմագիտութիւնը հոս էր: Կը յաջթէր ով որ լաւ վճարէր: Ստեպ ծովահէնն էր որ խողիողել կու տար կայսրը, նախարարները եռալ, և նոր թագաւորութիւն մը կը հաստատէր:

Եւսան-Շի-Քաի զինուորական մանտարին մ'էր. ստորին, արհամարհելի պաշտօնեայ մը. ծնած Հոնանի մէջ, և քանի մը հազար զգոհ աւազակներու զուլի անցած: 1895ին՝ Չին-ճարոնական պատերազմին ատեն, իբրև կայսերական զործակատար Քորէա կը գտնուէր. որով չի-

նաց պարտութեան ամենէն կարևոր դէպ-
քերուն ներկայ եղաւ. և շատ բաներ սոր-
վեցաւ: Ի միջի այլոց հասկեցաւ որ անօ-
գուտ էր բանակի մը սիրտը գրաւել, երբ
ան կուտիլ չի գիտեր: Փէշխիւի փոխար-
քայ անուանուելով, զերման սպաներու
օգնութեամբ սկսաւ զինուորութիւնը կար-
գաւորել: Գերմանացիք այն ատենէն սկը-
սեալ գիտէին ամէն տեղ գտնուիլ և ամէն
բանէ օգտուիլ: Ձինաստան առաջին ան-
գամ կրթեալ բանակ մ'ունեցաւ: Երւան-
ճի-Քաի բարենորոգիչ մը, եւրոպականացը-
նող մը նկատուեցաւ: 1905ի մեծ ռազմա-
փորձին մէջ, Փէշանիի զօրաբաժինը օտար
սպաները զարմացուց: Այդքան ճշտութիւն
և կարգադրութիւն երբեք տեսնուած չէր:
Բայց շարժումները մանրակրկիտ խնամքով
նախապատրաստուած էին. իսկ երբ յա-
ջորդ տարւոյն մեծ ռազմափորձին ուղեցին
տրուած կարգադրութիւնը վերջին վայր-
կենին փոփոխել, տեսնելու համար թէ
հրամանատարներուն նախաձեռնակ միտքը
ինչ բանի կարող էր, արդիւնքը ամենէն
աւելի չինական շփոթութիւնն եղաւ:

Բայց այլևս Երւան-ճի-Քաի համբար
մեծ էր: Բարեփոփոխութեան ժամանակ
էր: Ձինաստան պարտուած և ամօթա-
պարտ՝ նախանձով և սքանչացմամբ կը
նայէր Ճարտնի: Քան-Երու-Վէյ բարենո-
րոգիչը քաղաքական տեսակ մը արդիա-
կանութիւն կը քարոզէր որ կոնփուկիտը
և եւրոպականութիւնը կը հաշտեցնէր: Հա-
րաւային գաւառները, Փէշինի յափտե-
նական թշնամիները, յեղափոխութեամբ
կը յուզուէին: Եւ ամբողջ երկաւորաբար
Ձինաստանէ Երւան-ճի-Քաի կը նկա-
տուէր իբր սպազայի յոյսը, յոյս մը
այնքան մեծ՝ որչափ որ Փէշիւիի փոխար-
քային թիկունքը կը կենային կայսրու-
թեան լաւագոյն գունդերը: Մանչու ար-
քունիքը, պոքսիւրներու կայսրուհւոյն՝ ա-
հարկու Ենճնալաի իշխանութեան տակ
գրաւուելով, կասկածելի եղաւ: Եւ Երւան-
ճի-Քաի երեսէ ինկաւ: Հարստահարող
և գաղտնի դաւադիր ամբաստանուեցաւ:
Սակայն անոր դէմքը միշտ աւելի կը

գծուէր ժողովրդեան աչքին իբրև զուտ
հայրենասէր մը՝ որ կ'ուզէր փրկել Ձի-
նաստանը՝ զայն բարենորոգելով, Եւ ա-
հաւաստիկ Քուանկ-Սու ինքնակալը ար-
բունքն հասնելով, նոր գաղափարներէ
ձգուած յայտնապէս անոնց կը հակի և
կը սկսի բարեփոփոխութեան այն հարիւր
օրերը, որոնց մէջ մանտարինական ամբողջ
կազմակերպութիւնը դիւանական գրչի հա-
րուածով կը տապալի: Բայց այս ամէնը
զուր էր՝ քանի որ զեռ ազդեցիկ մայր կայ-
սրուհին կ'ապրէր: Այն ատեն Քուանկ-Սու
խորհեցաւ զայն մէջտեղէն վերցնել, զի-
նուորներէն ձերբակալել տալ: Երւան-ճի-
Քաիէն աւելի որո՞ւ կրնար դիմել: Եւ Երւան-
ճի-Քաի ժպտեցաւ, ծոցեաւ, խոստացաւ
և իսկոյն Թագուհին իմացնել տուաւ:
Քստմենի տեսարաններ տեղի ունեցան:
Կացինը զործեց, կայսրը ապստակուեցաւ
և պալատին մէջ բանտուեցաւ, ուր ախ-
տերէն և տխրութիւնէն մեռաւ, կայսրու-
հին քանի որ ժամ առաջ, Եւ սա գրու-
թիւնը թողուց. «Տասը տարիներու թը-
շուառութեանս պատասխանատու եմ, այրի
կայսրուհին և Երւան-ճի-Քաի: Երբ ժա-
մանակն հասնի, կը պատուիրեմ որ վեր-
ջինս զլիսատուի»:

Այսօրուան կայսրը իր առաջին մատ-
նութիւնը կատարած էր: Ենճնալաի մա-
հուամբ ուրեմն Երւան-ճի-Քաի կորսուած
կը թուէր: Փէշինի մէջ արդէն կը խօսուէր
թէ նա ինքզինք փրկելու համար իր գուն-
դերով մայրաքաղաքին վրայ պիտի քալէր:
Մերը սակայն չհամարձակեցաւ այդ գոր-
ծը կատարել: Անձանթ ուժեր իր կենքը
փրկեցին: Պաշտօնանկ եղաւ և Հունան աջ-
սորուեցաւ: Հրովարտակը կ'ըսէր. «Երւան-
ճի-Քաի ոտքի յօդացաւ և կը տանջուի:
Կը փութանք հրամայել որ հրաժարականը
տայ, որպէս զի կարենայ իր ծննդավայրը
դառնալ, խնամուելու համար: Այս որո-
շումը կ'ընենք, իրեն վրայ մասնաւոր
գուժ ունենալու համար»: Վերջացած
կը տեսնուէր: Մեր գորավարը լքուած
այլևս իր բարեկամներէն, քաջուեցաւ իր
կիներուն քով: Ձի տեսնուիլ թէ կիները

զինքը միշտ մխիթարած ըլլան։ Փէքինի մէջ իր երիտասարդութեան սա միջադէպը կը պատմէին։ տեանելով որ կիներէն մին իրեն հաւատարիմ չէր, սիրահարին զլուխը կտրելով ընծայ զրկեց անոր և նշանաւոր ոսկեայ թերթը, որ թունաւորուելու լռեւ լեայի հրաման մ'է։

Արդիականի մը համար գէշութիւն չըկար։

*
*

Անցան տարիներ։ Երւան-Շի-Քաի մուսալման մէջ կը թաղուէր։ Բայց հասաւ 1911 տարին նահանգային յեղափոխութեամբ, որ վերջացաւ, քանի մ'աւ միս վերջ հասարակապետութեան հաստատուելով։

Մանչու արքայորդիները փախչելով, Փէքինի կռատուններուն մէջ մնացին միայն երեք շփոթած կայսրուհիներ, մանուկ ինքնակալ մը և քանի մը հարիւր դողողուն ներքինիներ։ Փոթորիկը ամէն ինչ կործանել կը սպառնար։ Մ'վ կրնար թագաւորութիւնը ազատել։ Անուն մը միայն տրուեցաւ։ Երւան-Շի-Քաի։ Նա ճարտար էր, գիտէր զինուորները զսպել։ Կայսերական պատգամաւորներ վազեցին զինքը կանչելու։ Երւան-Շի-Քաի հրաժարեցաւ։ Ինք էր, յոգնած էր։ Կ'ուզէր իր յետին տարիները իսպաղութեան մէջ իմաստութեան խորհուրդները մտածելով վերջացնել։ Յետոյ թախանձանքներուն զիջաւ։ Չեղաւ առաւ կառավարութիւնը, ապահովեցուց արքունիքը, բանակ մը կազմեց և ապրտամբներուն դէմ զրկեց։ Նանկ-Քինկի մէջ ապստամբները յաղթուեցան։ Թագաւորութիւնը ուրեմն ազատած էր։ Եւ ոչ իսկ երազի մէջ, Երւան-Շի-Քաի երկրորդ մատնութիւնը կատարեց։ Փոխանակ յաղթութիւնը ի բարին գործածելու, պատերազմական շարժումները դադրեցուց և սկսաւ դաշնադրութեան մտնել։ Այնպէս մը դաշնադրեցաւ որ հետեանքը այս եղաւ «Թագաւորութիւնը փրկելու համար պէտք է զայն կործանել»։

Այս տեսակ տրամաբանութիւններ Զինաստանի օրակարգին մէջ են։ Կայսրուհին ստիպուեցաւ յայտարարութիւն մը հրատարակել որ կայսերաբար հասարակապետութիւն կը հաստատէ։ Երւան-Շի-Քաի, զլուխ առժամանակեայ կառավարութեան, շատ անգամներ ստիպուեցաւ հին կայսրուհիին դիմել, որպէս զի հրովարտականքով հրամայէ իր շինացի հպատակաց զգուշանալու իրեն հաւատարիմ ըլլալէ։

Կատակերգութիւնը, իրերու այս երկդիմի վիճակին մէջ, անհեթեթ էր։ Երւան-Շի-Քաի, թեթեկոտ, տառամտող, յոչ կամս և աննպատակ զէպքերուն մատնուած կարծուեցաւ։ Ուստի անպիտանին մէկը կամ ապուշ մը նկատուեցաւ։ Մինչդեռ ամենէն աւելի խորամանկն էր։ Իր տառամտում, ներով գիտցաւ միապետականաց աչքին նկատուել գահին ճարտար ազատիչ մը։ Իսկ հասարակապետականներուն՝ մանչուներուն թշնամի մը, որ աքսորի երկար տարիներուն վրէժը կը լուծէր։ Ընդհակառակն վախցող մ'էր Սուն-Խաթ-Սինի՝ յեղափոխութեան պարագլխուն և նոր հասարակապետութեան նորընտիր նախագահին միշտ աճող ժողովրդականութենէն։ Երկար բանակցութեամբ համոզեց հիւսիսայինները թէ հարկ էր հարաւայինները գահացնել կեդքել, զէթ առ ժամ հասարակապետութիւնն ընդունելով։ Իսկ հարաւայիններն ալ համոզեց թէ, որպէս զի հասարակապետութիւնը հաստատուն հիմն ունենայ, հարկ էր աստիճանաբար առաջ երթալ առանց lealiste զաւառները զայրացնելու, և հասարակապետութեան զլուխ դնելով անձ մը որ կայսերական տան բարեկամ և պաշտպան համբաւը ունենար։ Այսպէս յետ անվերջ շատախօսութենէ և անծայր սպասումէ, Երւան-Շի-Քաի օրին մէկը նախագահ ընտրուեցաւ։

Յեղափոխութեան բանտարկեալ նախագահ մը անուանեց ինքզինքը։ Սուն-Խաթ-Սինի՝ որ համերաշխութեան սիրոյն համար իշխանութենէն հրաժարած էր, Շանկաի մէջ դառնութեան մաղձ կը թափէր,

և հետն ունէր ամենէն խռովարար զօրավարներէն մի քանին, որոնցմէ մին առաւպելական լուսապսակով մ'ալ պատուած էր: Կ'աւանդէին թէ անոր մայրը երեք ստինք ունեցած ըլլայ և այս բանս իրեն աւելի պատիւ մը կու տար և զինքը կայսրութեան նախաստանուած կը մատնանշէր: Միացեալ նահանգաց համալսարաններէն ելլող ամբողջ ուսանողները, ամբողջ շինական մամուլը, ամբողջ յեղափոխական համախմբումները, ուր քաղաքագիտական կրքի արեքցութեան մէջ՝ ժողովականը մատ մը կը կտրէին արեամբ եղբայրութեան դաշինքը կնքելու՝ կը զոչէին, կը պոռային և Ձինաստանը տակնուվրայ կ'ընէին, նախագահին շուրջը սպառնական հակակշիռ մը ի գործ դնելով:

Երուան-Շի-Քաի վախճաւ, Տունէն դուրս չելաւ, պահապան զինուորներէ ջըջապատուած ապրեցաւ: Կը պատմուի թէ այդ ատենները մի քանի Եւրոպացի քաղաքագէտ հետը խօսելու ատեն իր սարսափին հոտը առած ըլլան, Բայց այն ճարտարութեամբ, որ միայն իրեն սեպկական է, ծեր աղուէսը կտրեց անցաւ այս վտանգաւոր ծովը. ժխորը և սպառնալիքները զուարթադէմ ընդունեցաւ, զրկարաց ստացաւ ամէն տեսակ քաղաքագիտութիւն ծախողներու ներմուծումը և արշաւանքը, և գործեց: Ջանաց Սուն-Եթ-Սէն շողորթեց, անոր յանձնելով տէրութեան բոլոր շողակառքերը: Ընդունեցաւ, երկրին ամէն կողմէն հասնող՝ սեխածէ զլխարկը պոչատ կատարնուն կրող՝ երեսփոխանները: Խորհրդարանը բացաւ. սրնգի գեղգեղանքով խօսեցաւ նոր Ձինաստանի մեծ ապագային վրայ. ջանաց եւրոպական փոխառութիւն մը կազմակերպել: Բայց ձեռքի տակէն, ժողովասրահի մանր յեղաշրջումներով, շողորմելով, շողորթեցողով և խոստումներ ընելով, Սուն-Եթ-Սէնը տապալեց հազարումէկ մթին անվստահութիւններ յարուցանելով դէմը. և երբ ինքզինքը բաւական ուժով զգաց, բռնադատեց որ նա գեղջուկի զգեստով ծպտուած՝ ճա-

բոն փախչի: Վերոյիշեալ զօրավարներէն մի քանին հրացանի բռնեց, տհաճութիւն ցուցնելով յետոյ որ իր հրամանները լաւն հասկցուած: Խորհրդարանը նախ խեն. զանոցի մը վերածեց, յետոյ ծառաներու ակումբի. և երբ զայն կատարելապէս առնանարեկեց, բոլորովին լուծեց՝ ըսելով թէ ժողովուրդը երեսփոխան չէր ճանչնար. իսկ արքունիքը ձեռքին տակ առաւ՝ որպէս զի ի հարկին անոր զլխուն խաղ խաղայ. և հիմայ Յուլիոս Կեսարու նման իրեն թագ ընծայել կու տայ: Առաջին անգամ զայրագին երես դարձուց տիրապետութեան այդ նշանէն, բայց երկրորդ անգամ՝ լաւ ապահովուէն վերջ թէ փէրինի ուղիներուն մէջ ոչ մէկ բռնուտոս կը շրջէր, կորզեց թագը և մարապինդ գլուխը դրաւ: Երրորդ մատնութիւնն ալ կատարեց: Պիտի չգարմանայինք երբ այս օրերէս մէկուն լուր զար թէ Երուան-Շի-Քաի, երեք տարի առաջ իր աշխատութեամբ գահէն զրկած մանուկ կայսրը իրեն որդեգրած է: Այս գործը որ չինացի բոլոր ձեռքը քաւութեան արարք մը պիտի դատէին, պիտի ծառայէ միայն, Հուանանի անծանօթ քաղաքացւոյն քիչ մը աստուածային իրաւունք ընծայել:

Իսկ Ձինաստան:

Ձինաստան թողոց որ հասարակապետութիւն ըլլուի, պիտի թողու որ կայսրութիւնը վերանորոգուի: Այն ամէն դէպքերը իր սոգոհ և բզզացող կեանքին երեսին վրայէն միայն կ'անցնին, Նա կ'ըսէ. «Կառավարելու համար, մասնաւոր վճարուած պաշտօնատարներ կան. շատ ապշուլթիւն պիտի ըլլայ եթէ մէկը սկսի ձրի քաղաքագիտութիւն ընել»: Եւ վերջապէս իրկնից որդւոյն վերադարձը չար աչքով պիտի չտեսնէ: Երբ հասարակապետութիւն հրատարակուեցաւ, փէքինի գիւղացի մը ինծի ըսաւ. «Եւ հիմայ մշակութեան տաճարին մէջ անծրե ունենալու համար, զոհերու արարողութիւնները ո՞վ պիտի ընէ»:

Հասարակապետութեան այս երեք տարիները լոկ ծառայած պիտի ըլլան այնքան

որ անձրև ստանալու համար կատարուե-
լիք կրօնական զոհերը փոխանակ փու-
մանուկ ինքնակալին, Ելուան-Շի-
ֆար կայսրը կատարէ:

Թրգմ. Հ. Մ. Թ. ՌԷՆԱԹ ՍԻՄՈՆԻ

GIUSEPPE PITRÉ

ԵՒ

« FOLK - LORE »

Յովսէփ Քիրէն իրաւամբ հիմնադիր կը
կոչուի ժողովրդոց հոգեբանութեան հե-
տազօտութեանց, ոչ միայն իտալիոյ մէջ,
այլ նաև բովանդակ Եւրոպիոյ մէջ: Կրնա-
ի Բալերմոյ 1842 Դեկտ. 23ին և հոն
վախճանեցաւ 74 տարեկան պատկառելի
հասակին մէջ Ապրիլի 12ին (1916): Կե-
րակուտի անդամ և Սաուցչապետ Համալ-
սարանի, աշխարհահամբա՝ իւր հանճա-
րեղ ուսումնասիրութեամբ, ունեցաւ ար-
ժանաւոր Թադուս մը, որ իւր փառաց
գագաթնակետն եղաւ: Իւր ուսումնասէրի
ծանր կեանքին մէջ զուարթ ճառագայթ
մը սփռեց կատակերգական դէպք մը:

Յովսէփ Քիրէն, 1866-67ի ժանտա-
մահի սրածութեան միջոց, իբրև բժիշկ
այն անաւոր հիւանդութեամբ վարակեալ-
ներուն, և արժանացած էր յատուկ մե-
տալի՝ իբրև « արդիւնաւոր հասարակաց
առողջութեան»: Սակայն միայն բժշկու-
թեան մէջ չէր որ մետալի արժանացած
էր: Քիրէն իւր կոչումը կը զգար ուսմանց
մէջ և կը փափաքէր հասարակաց վարժա-
րաններու մէջ դասախօսութեան ասպա-
րէզը մտնել: Վերջապէս կրցաւ Բալեր-
մոյի նախակրթարանի ստորին դասերուն
ուսուցչութեան խնդնուկ ամբողջ մը զբա-
ւելի սակայն քիչ վերջ, ինչ հանդիպի...
այդ պաշտօնը առաւ ձեռքէն, իբրև անոր
« անկարող » համարելով զինքը, այն մի
և նոյն Պետական վարչութիւնը, որ իրեն

ասպետի շքանշան խաչ դրկած էր՝ ուս-
մանց մէջ իր վաստակած յատուկ արժա-
նեաց համար...

Քիրէն աղքատ էր: Նաւաստւոյ մը որ-
դի, հայրը Նոր-Օրլէանի մէջ գեղին ջերմէ
մեռած ըլլալով, Բալերմոյի մէջ խեղճու-
թեամբ կ'ապրէր իր մօրը հետ, զոր կը
պաշտէր: Շարունակեց իւր բժշկութիւնը
կատարել, սիրալիք խնամք տանելով մաւ-
նաւորապէս աղքատներու, և միանգամայն
զանոնք խնամած պահուն, անոնց խեղ-
ճուկ հիւղակներու մէջ կը հետազօտէր Սի-
կիլիոյ հին աւանդութիւնները, հին սովո-
րութիւնները և ժողովրդական երգերը,
որոնք արդիութեան հոսանքներէ դեռ ա-
նազարտ մնացած էին:

1862ին երեք բանախօսութիւններ հրա-
տարակեց առակներու վրայ: 1868ին հրա-
տարակեցաւ իր առաջին ցննական ու-
սումնասիրութիւնը « Սիկիլիոյ ժողովրդա-
կան երգերու վրայ »: Յաջորդ տարին
հրատարակեց « Օրդանդոյի Երկրին ժողո-
վրդական երգերը Սիկիլիոյ ժողովրդա-
կան երգերուն հետ համեմատուած »: Այն
ատենէն ի վեր սկսաւ առատահոս վազել
իր Սիկիլիոյ folk-loreի ուսումնասիրու-
թեանց հոսանքը, զորս կաթիլ առ կաթիլ
ժողոված էր, ամբողջ իւր կենաց ընթաց-
քին մէջ, ուսումնասէր գիտնականի համ-
բերատար ճշտութեամբ և կղզեցոյ կրօնա-
կան սիրով ու նախանձայնզօրութեամբ,
ջանալով (ինչպէս շատ ճիշտ կ'ըսէ M.
Zingarelli *Giornale d'Italia* յ մէջ)
իւր հայրենիք Սիկիլիոյ քաղաքակրթու-
թեան պատմութիւնը դասաւորել աշխար-
հիս պատմութեան մեծ հոսանքներու հետ:

Մինակը չէր, և ոչ ալ առաջինը, այս
ձեռնարկին մէջ: Արդէն ուրիշ Սիկիլիացի
մը, Leonardo Vigo, Աչիբէալէն, բա-
նաստեղծ, հնագէտ և պատմաբան, ծնած
1779ին, ժողովածոյ մը կազմած էր « Սի-
կիլիոյ ժողովրդական երգեր » ու, որոնք
գեղեցիկ հիւսուածք և ստեղծագործութիւնք
են այն ժողովրդեան, որ՝ Քիրէնի յետին հե-
տազօտութեանց համեմատ (Թէպէտ վերջ-
նական ալ չըլլան թերևս) ստեղծեց նաև